

De les muntanyes de Canillo al mar

La visió de la muntanya com un espai tancat i el mar com un espai obert és un tòpic de l'imaginari col·lectiu. La gent de muntanya és reservada, poc sociable, en definitiva tancada. Tot al contrari del que es diu de la gent de mar. És cert que les condicions geogràfiques i climàtiques condicionen les maneres de ser i de fer dels uns i dels altres. El Pirineu s'associa a la muntanya, i és així, però dins el mateix Pirineu es poden trobar espais, paisatges i cultures diferents, però tots amb un nexu comú: viure al Pirineu o prop seu. Aquesta situació, més que separar-nos, ens ha d'unir. La cadena muntanyosa del Pirineu acaba al mar en els dos extrems. A l'est troba el mar Mediterrani i a l'oest, l'oceà Atlàntic. És el punt àlgid de la unió entre el Pirineu de l'alta muntanya i de la plana amb el Pirineu marítim.

Les Trobades Culturals Pirinenques dutes a termes Sureda (Vallespir) entre el 26 i 27 d'octubre del 2019 van ser el marc idoni per posar de manifest aquesta comunió entre els diferents espais pirinencs. Un exemple és la comunicació que hi vaig presentar i que es recull en aquesta publicació, titulada *De les muntanyes de Canillo al mar*. Aprofito també aquest espai per agrair als organitzadors d'aquestes trobades i a les autoritats de la comuna de Sureda la bona acollida i suport que em varen dispensar en motiu d'un petit problema tècnic que va sorgir en el moment de dur a terme la presentació de la meua comunicació. També el meu agraïment al Sr. Josep Maria Masó pel seu ampli suport i a la Sra. Denisa Font per les seves aportacions pel que fa al sistema educatiu. De manera molt sincera vull agrair a les persones d'algunes cases de la parròquia de Canillo l'aportació de valuoses informacions sobre la transhumància de bestiar i l'emigració dels seus avantpassats, sense les quals algun dels continguts d'aquesta comunicació no haurien estat possibles.

De les muntanyes de Canillo al mar. El poble

Domènec Bascompte
i Grau, historiador i
arxiver del Comú de
Canillo

Platja de la Franqui,
comuna de Leucata
(departament de
l'Aude) Mirador del Roc
del Quer (Canillo)
Foto: Comú de Canillo

de Canillo i la parròquia de la qual forma part es troba al Principat d'Andorra, a la part axial del Pirineu. La geografia i el clima són els propis de l'alta muntanya. El mar queda lluny, però això no vol dir que la gent de Canillo no hagi tingut ni tingui relació amb el Pirineu marítim i la seva gent. Aquest escrit vol ser una primera aproximació als contactes i les relacions entre els habitants de la parròquia de Canillo i els de la costa o propers a la costa, en especial amb els de la costa mediterrània de la Catalunya Nord i de la Provença. Aquesta qüestió pot donar per a estudis més aprofundits de ben segur. També caldria fer un altre estudi sobre les relacions entre la gent de Canillo i Andorra amb el Pirineu marítim català, i de ben segur que en trobaríem algunes, sobretot amb les parròquies de més al sud d'Andorra. Però històricament els habitants de Canillo s'han relacionat més amb la gent dels departaments de l'Ariège, dels Pirineus Orientals, de l'Aude i d'Erau. Les muntanyes no són barreres ni fronteres, ni són impermeables. Al contrari, són espais de diversitat, de comunicació, de complement i de convivència. L'intercanvi entre els habitants dels diferents espais pirinencs –alta muntanya, plana i mar– aporta enriquiment personal, social i cultural i ajuda a cohesionar la pertinença al mateix espai geogràfic que ens uneix: el Pirineu.

Al llarg de l'escrit apuntarem que les relacions de la parròquia de Canillo amb llocs de la mediterrània francesa i de la seva proximitat es poden trobar en l'àmbit de les relacions polítiques, econòmiques, educatives i socials. En el rerefons d'aquestes relacions sempre hi ha un conjunt de necessitats i d'ofertes recíproques. Ni les muntanyes ni l'idioma ni els costums diferents han estat un obstacle per establir uns lligams intensos i afectius entre la parròquia de Canillo i les regions franceses del sud-est.

El lligam geològic

Els elements més propis de la geologia de les muntanyes pirinenques són les pedres i l'aigua. L'orografia fa que tant l'aigua com les pedres no es quedin estancades a les muntanyes i arribin fins al mar. La major part de l'aigua i les pedres d'Andorra arriben al mar i en concret a la mar Mediterrània catalana a través de la Valira, el Segre i l'Ebre. Una petita part de les aigües d'Andorra també arriben a l'oceà Atlàntic prop de Bordeus a través dels rius de l'Ariège i la Garona. L'orografia no permet que les aigües i les pedres d'Andorra arribin a la Mediterrània de la Catalunya francesa, però sí que ho fan les procedents de muntanyes properes a les d'Andorra, on neixen rius com l'Aude o la Tet, que arriben a la Mediterrània a Canet, prop de Perpinyà o al Grau de Vendres, prop de Narbona. Quan sóc al mar sovint em pregunto d'on ha vingut l'aigua on em banyo i les pedres que trepitjo. Ai, si les pedres parlessin...

Estany Negre a la zona del Pas de la Casa, lloc de naixement del riu Ariège. Foto: Domènec Bascompte

Relacions polítiques i institucionals

L'establiment i consolidació del cosenyoriu i coprincipat d'Andorra com a sistema

jurisdiccional, amb un copríncep episcopal i un copríncep francès, obliga les autoritats de les Valls d'Andorra a haver-se de desplaçar a la Seu d'Urgell, a Foix, a París i també a Perpinyà. Les relacions polítiques i institucionals han estat un motiu més d'apropament entre persones d'Andorra amb les del Rosselló, és a dir entre els Pirineus més alts i els Pirineus marítims.

Durant el període medieval la distància entre Andorra i Perpinyà no era gaire llunyana, tot i el que podia significar baixar en aquella època a la capital del Rosselló. L'any 1334 els procuradors dels homes d'Andorra, Pere Sança i Arnau Prat, del Fener, aconseguen la lectura pública d'una notificació del majordom del rei de Mallorca, datada a Perpinyà, pels drets d'utilització d'unes pastures entre Comabella i el port de Perafita, a l'antiga parròquia d'Andorra.¹

L'any 1493 és probable que Bernat Rusca, de la parròquia de Canillo, viatgés a la ciutat de Perpinyà per aconseguir una sentència que mantenia i declarava els andorrans francs de la lleuda reial a la Cerdanya.²

Un privilegi important per a la història d'Andorra fou datat a Perpinyà l'any 1642, quan amb motiu del setge de Perpinyà per part de les tropes castellanes, el rei de França i consenyor de les valls d'Andorra declarà que les valls d'Andorra no fossin unides ni agregades al Principat de Catalunya ni als comtats del Rosselló ni de la Cerdanya.³

La guerra de successió espanyola datada entre el 1705 i el 1715 tingué en la ciutat de Perpinyà un dels centres neuràlgics del comandament de les tropes franceses. L'any 1709 el Consell de la Terra dona instruccions als síndics Macià Babot i Antoni Pal Mitjavila perquè defensin, entre d'altres coses, a Perpinyà, davant el duc de Nouailles, el manteniment del comerç d'Andorra amb els seus veïns, la neutralitat del país, i en conseqüència, la no-contribució de les Valls a les despeses de guerra.⁴

Un greu conflicte pels drets d'ús i la propietat de la muntanya de la Solana enfrontà les parròquies andorranes de Canillo i Encamp contra les comunes franceses de Merens i de l'Ospitalet. El litigi fou arbitrat pel Consell Sobirà del Rosselló i País de Foix, amb seu a Perpinyà, i s'estengué entre els segles XVIII i XX. De ben segur que aquest litigi obligà els síndics dels comuns de Canillo i Encamp a desplaçar-se a Perpinyà i conèixer els Pirineus més marítims.

L'any 1882 es creen les delegacions permanents per als afers d'Andorra amb seu a la Seu d'Urgell i a Prada de Conflent primer i a Perpinyà després. Al principi el càrrec de delegat permanent francès recau en la persona del sotsprefecte de Prada i després, i fins a la signatura de la Constitució d'Andorra, el 1993, en el prefecte del departament dels Pirineus Orientals.⁵ Durant més d'un segle els afers d'Andorra amb el copríncep francès es van gestionar des de Perpinyà. Aquest fou un motiu més perquè les autoritats andorranes viatgessin als Pirineus més propers al mar, on la muntanya del Canigó n'és el principal punt de referència.

Prefectura del departament dels Pirineus Orientals a Perpinyà, antiga seu del delegat del copríncep francès. Foto: Prefectura del departament dels Pirineus Orientals

L'any 1888 el president de la República Francesa i copríncep d'Andorra decreta la creació del Tribunal Superior de Justícia de Perpinyà, que jutjarà en darrera instància les causes civils d'Andorra.⁶ Moltes persones relacionades amb el poder judicial d'Andorra també havien de baixar amb freqüència a Perpinyà, amb la possibilitat de conèixer i viure els Pirineus marítics.

Els intercanvis comercials

Dos paisatges pirinencs tan diferents com són els Pirineus de l'alta muntanya i els Pirineus marítics a la pràctica es complementen pel fa a la producció de productes agropecuaris i manufacturats. S'han pogut documentar intercanvis comercials entre les valls d'Andorra i els departaments dels Pirineus Orientals, l'Aude i l'Erau. Com a exemples s'ha documentat la venda de vi del Rosselló a Andorra l'any 1644⁷ i que una part del ferro produït a les fargues andorranes era comercialitzat a Narbona i a Montpeller. També s'importava d'aquesta zona peix salat com congre, arengades i sardines comprades a Tolosa.⁸

L'emigració de molta població de les Valls d'Andorra, i en concret de la parròquia de Canillo, als departaments dels Pirineus Orientals, de l'Aude i de l'Erau, entre final del segle XIX i mitjan segle XX afavorí els intercanvis comercials amb aquestes regions occitanes. Així, s'ha documentat la importació de bestiar procedent d'Andorra l'any 1939 per part de Marius Garridou, carnisser de Port-Vendres, i de Jacques Monques, carnisser a Puisseguier.⁹

Ja en època recent és coneguda la importació de carburants a Andorra procedents de la refinaria de Port-la-Nouvelle al departament de l'Aude.

El comerç, doncs, també ha estat una activitat que ha fomentat les relacions personals entre els andorrans i els occitans.

El que de ben segur va estrènyer els lligams entre la parròquia de Canillo i els departaments de l'Aude i l'Erau fou la pràctica de la transhumància de bestiar de llana (corders, ovelles i cabres) a partir de la segona meitat del segle XIX.

La transhumància

La imposició per part de les autoritats duaneres espanyoles d'una franquícia per a la transhumància de bestiar d'Andorra a Catalunya, afegida a la construcció d'una línia de tren a l'Ospitalet (1908) que facilità les comunicacions entre Andorra i els departaments dels Pirineus Orientals, de l'Aude i l'Erau, i la construcció de la carretera entre l'Ospitalet i el Pas de la Casa, l'any 1933, afavoriren la transhumància del bestiar d'Andorra, i sobretot el de les parròquies de Canillo i Ordino¹⁰ cap als departaments dels Pirineus Orientals, l'Aude, l'Erau, el Gard i l'Ariège, i es deixen de portar, en bona part, a les regions catalanes de la plana d'Urgell, la Segarra i les Garrigues on s'havien portat amb anterioritat durant segles.¹¹

Importació de mercaderies a l'hivern. Foto: Arxiu Nacional d'Andorra/Fons F. Pantebre

La premsa francesa del sud-est posa de manifest la pràctica de contraban de bestiar procedent de les valls d'Andorra a finals del segle XIX.¹² Aquest bestiar entrava o sortia de França emparat pel moviment transhumant. La documentació conservada als Arxius Departamentals de l'Ariège fa referència, l'any 1897, a l'entrada de bestiar espanyol a França batejat com a andorrà. També es conserven els registres duaners de l'entrada de bestiar d'Andorra a França per pasturar des del 1897 fins al 1957.¹³

La transhumància del bestiar oví i cabrú s'iniciava des de mitjan mes d'octubre fins a principi del mes de novembre. El bestiar es portava a peu a partir de les sis del matí fins a la duana de l'Ospitalet, on arribava entre les cinc i les sis de la tarda. Després passava una inspecció veterinària i posteriorment era carregat en vagons de tren i arribaven a l'estació de tren de Carcassona cap a les nou del matí de l'endemà, on es descarregaven i es dispersaven cap a les poblacions de destí dels departaments de l'Aude i de l'Erau, on passaven l'hivern. Altres ramats eren conduïts en camions fins al lloc d'hivernar i els menys encara baixaven a peu en un trajecte que podia durar dues setmanes. A mitjan maig s'iniciava el camí de retorn cap a la parròquia de Canillo després de passar els preceptius controls veterinaris i duaners. Els ramats estaven formats entre els cent i els sis-cents caps de bestiar. La parròquia de Canillo va ser la que portà més bestiar en transhumància a França l'any 1949, amb un total de 8.177 caps de bestiar oví i 72 de cabrum, seguida de la Massana, amb 4.838 caps de bestiar oví i 56 de cabrum. A la cua d'aquesta dada es troba la parròquia de Sant Julià de Lòria, que només portà a França 454 caps de bestiar oví i cap de cabrum.

A continuació es presenta una relació de les cases de la parròquia de Canillo que portaven el bestiar oví i cabrú en transhumància als departaments de l'Aude i de l'Erau i de les poblacions d'hivernació entre els anys 1939 i 1957. La regió del Minervois (Menerbès) entre els departaments de l'Aude i l'Erau fou la zona preferida pels canillencs per portar el seu bestiar i on també es llogaven per als treballs de la verema.

Cartell de la festa de la transhumància a Lespinhan de les Corberes 2019 (Departament de l'Aude). Foto: Mairie de Lézignan-les-Corbères

Grup de canillencs i altres a la verema al departament de l'Aude.

Foto: Publicació "La parròquia de Canillo ara fa temps"

Departament de l'Aude

Cases	Poblacions de destinació
Armany (Canillo)	Aigües-Vives
Borró (el Forn)	Alaigne (Alanha)
Calbó (Soldeu)	Armissan
Enraulat (Canillo)	Azille (Azilha)
Enrauladet (Canillo)	Badens
Janramon (Canillo)	Bizanet
Jarca (Prats)	Boutanac (Botenac)
Maistre (Prats)	Camps-sur-l'Agly (Camps d'Agliins)
Marsal de Peretol	Canet d'Aude
Pellicer (Canillo)	Carcassonne (Carcasona)
Peretol (Soldeu)	Causse (Causa)
Popaire (Soldeu)	Conques
Roc (Canillo)	Coursan (Curçan)
Roca (Canillo)	Fabregat
Roig (Canillo)	Fleury (Flurís)
Soldevila (els Plans)	Gasparets
Xicos (Prats)	Gruissan (Grusson)
	La Cairade (La Cairada)
	La Grangette (La Grangeta)
	Laure- Minervois (Lauran)
	Lène sur Aude (Léna Tia)
	Les Cremades
	Lézignan-les-Corbières (Lesinhan de les Corbières)
	Limoux (Limòs)
	Marseillette (Marseilheta)
	Montels (Montelhs)
	Montlaur
	Moux (Mos)
	Narbonne (Narbona)
	Nevian
	Ornaisons (Ormaçons)
	Ouveillan (Auvelman)
	Prat-de-Cest (Prat de Cest)
	Peyrac-sur-Mer (Peiriac de Mar)
	Portel-des-Corbières (Portèl de las Corbèras)
	Puyvert (Puègverdt)
	Ribaute (Ribauta)
	Rivel (Rivèlh)
	Salles d'Aude (Salas d'Aude)
	Salleles-d'Aude (Salèlas d'Aude)
	Sigean (Sijan)
	Tourouzelle (Torosèla)
	Tournissan (Tornissan)
	Trèbes (Tirebes)
	Vendemies
	Villallier
	Villefloure (Vilaflora)
	Villeneuve-les-Béziers (Vilanova de Besiers)
	Villesèque-des-Corbières (Vilaseca de les Corbières)

Departament de l'Herault (Erau)

Cases	Poblacions de destinació
Batista (l'Aldosa)	Agde (Agd)
Bondància (Canillo)	Autignac (Autinhac)
Borges (Canillo)	Azillanet (Asilaneth)
Bortoló (l'Aldosa)	Béziers (Besiers)
Calbó (Soldeu)	Bize-Minervois (Bisa de Menerbés)
Comet (Meritxell)	Causse-et-Veyran (Causse e Veiran)
Enraulat (Canillo)	Cazouls-les-Béziers
Fontana (l'Armiana)	(Càsols de Besiers)
Janet del Pui (Canillo)	Capestang (Capestanh)
Gabriel (Meritxell)	Cébazan (Cebasan)
Jesuïta (Canillo)	Cessenon-sur-Orb
Jordi (Ransol)	Cesseroas (Cesseroaç)
Maistre (Prats)	La Caunette (la Cauneta)
Marsal de Peretol	La Livinière (la Livinièra)
Mora (Canillo)	Léspignan (Lespinhan)
Naudi (Molieres)	Lézignan-la-Cèbe (Lesinhan la Ceba)
Pelliser (Canillo)	Lunel (Lunèl)
Peret de la Torra (Canillo)	Magalas (Magalaç)
Peretol (Soldeu)	Manalette
Ponet (el Forn)	Marseillan (Marcilhan)
Popaire (Soldeu)	Mèze (Mesa)
Puigcernal (Prats)	Minerve (Mènerba)
Roc (Canillo)	Montady (Montadin)
Roca (Canillo)	Montagnac (Montanhac)
Roig (Canillo)	Montouliers (Montolièrs)
Som (Canillo)	Murviel-ès-Béziers (Murvielh)
Soldevila (els Plans)	Neffies (Neffiès)
Xicos (Prats)	Olonzac (Lonzac)
	Oupia (Opian)
	Pézenas (Pesenàs)
	Puisserguier (Puèsgserguier)
	Quarante (Cranta)
	Saint Pargoire (Sant Pargòli)
	Sérignan (Serinhan)
	Servian (Cervian)
	Siran (Sira)
	Teyran (Teiran)
	Vendres (Vèndres)
	Vias (Viàs)

A partir de la informació obtinguda s'estableix que durant la primera del segle xx com a mínim la meitat de les cases de la parròquia de Canillo encara practicaven l'activitat ramadera i portaven el bestiar oví i cabrú a hibernar al sud-est de França

Les poblacions de destí del bestiar transhumant es trobaven en nombre majoritari al departament de l'Aude, comprensible si es té en compte que la principal estació de tren de descàrrega era Carcassona. El bestiar era conduït pels mateixos propietaris o algun germà, alguns dels quals ja es podien trobar residint als departaments de l'Aude i de l'Erau. De ben segur que la consolidació del fenomen transhumant als departaments de l'Aude i l'Erau va afavorir el procés migratori de moltes fadrines i fadrins de la parròquia de Canillo, ja fos de forma temporal o definitiva, cap aquests departaments.

L'emigració

Els fenòmens migratoris són les situacions que posen més en relació les persones, les societats i les cultures. Malgrat que són motivats per situacions polítiques, econòmiques i socials extremes, a vegades en situacions molt difícils, també aporten valors molt positius a partir d'una bona integració per part dels nousvinguts i una bona recepció per part dels acollidors.

La caiguda dels puntals de l'economia tradicional de les valls d'Andorra –la manufactura del ferro a les fargues, la manufactura tèxtil i de la ramaderia a partir de la segona meitat del segle XIX–, va provocar una greu crisi econòmica i social que va obligar moltes fadrines i fadrins de les cases més importants de les valls d'Andorra, i fins i tot famílies senceres, a buscar la supervivència a Catalunya i al sud de França.

La conversa amb famílies i la documentació escrita ens confirmen que les terres occitanes de França i en especial les poblacions dels departaments de l'Ariège, de l'Alta Garona, de l'Aude i de l'Erau van ser llocs d'acollida on moltes andorranes i andorrans, i entre ells moltes canillenques i canillencs, van poder començar una nova i pròspera vida, sense, però, oblidar el seus orígens i les seves arrels.

Per què van emigrar

Fins a mitjan segle XIX l'economia tradicional de les cases andorranes més importants d'Andorra (Pal, Areny-Plandolit, Rossell, Joan Antoni, Molines, Picart) es basava en la manufactura de la farga de ferro, en el cultiu del blat i en el comerç de bestiar oví i de peu rodó en un primer moment i en el de les mules més tard. També eren les principals cases que establien relacions comercials amb Catalunya i el sud de França.¹⁴ Aquestes cases contractaven molts fadrins per transportar mena dels meners per a les fargues i com a pastors o traginers per a la transhumància i el comerç amb l'exterior. A Escaldes-Engordany la confraria de paraires i teixidors complementava recursos econòmics a la majoria de famílies. La majoria de cases *mitjanes* sobreviuen del cultiu de petites parcel·les, ja fossin de blat, sègol, vinya i horts, i d'alguna mica de bestiar que portaven a les *colles comunes* o com a integrants de les grans companyies dels ramaders. L'hort i l'engreix dels porcs eren la base per poder passar l'any.

Les fadrines i fadrins de moltes cases es llogaven com a minyones o mossos, de forma temporal o definitiva, en cases importants d'Andorra.

Els més inconformistes acabaven fent de bandolers, contrabandistes o rodamons, vivint el dia a dia. El viatger espanyol Juan Avilés queda impressionat per la gran quantitat de mendicants i esguerrats que troba a Canillo.¹⁵ És probable que fossin forasters, però el cert és que molts fills i filles de la parròquia de Canillo havien decidit marxar a l'aventura d'una vida millor. La Seu d'Urgell, Lleida, Barcelona, Foix, Tolosa, Carcassona, Besiers i Montpeller es van convertir en la terra promesa per a molts naturals de les valls d'Andorra i on van començar una nova vida i una nova família. Aquesta situació va comportar amb el pas del temps la desaparició d'algunes cases de Canillo i la disgregació de les famílies. Al mateix temps es van establir vincles sentimentals entre Canillo i els llocs d'acollida d'aquests emigrants i que han fomentat la interrelació entre els alts Pirineus i els Pirineus marítims.

Els canillencs marxaven com a emigrants temporals als departaments de l'Ariège, de l'Aude i de l'Erau en la campanya de la recollida de la poma i a fer la verema. Molts d'aquests emigrants temporals ja es van quedar a França per treballar com a mossos o minyones o llogats per treballar a les vinyes, al camp, per cuidar bestiar, a les fàbriques –com la fàbrica de talc de Luzenac, coneguda com *la grega*– o per repartir carbó. Altres fins i tot van crear una empresa de transport de mercaderies. La transhumància de bestiar també fou una de les situacions que afavoriren l'emigració temporal. Ens hi aproximem en l'apartat següent. També moltes fadrines van anar a fer de minyones a la Seu d'Urgell, a Besiers i a Tolosa, per citar alguns llocs com a exemple. Els treballadors provinents d'Andorra eren molt valorats a França per la seva educació, responsabilitat i capacitat de treball.

En aquest apartat es vol destacar de forma prioritària l'emigració d'alguns membres de les famílies tradicionals de Canillo als departaments dels Pirineus Orientals, de l'Aude i de l'Erau.

El tema de l'emigració andorrana dels segle XIX i XX donarà per fer un estudi molt més ampli però en aquest article només volem presentar un primera aproximació a aquest procés migratori cap als departaments dels Pirineus Orientals, l'Aude i l'Erau perquè el tema de les Trobades Culturals Pirinenques de Sureda van ser les relacions entre els Pirineus d'alta muntanya i els Pirineus marítims, i aquests departaments uneixen els dos Pirineus. L'estudi de l'emigració dels canillencs i de les canillenques als departaments de l'Ariège, Tarn, Gard, Boques del Roina o de l'Alta Garona pot ser objecte d'una altra publicació en el futur. En aquest article tampoc no s'ha estudiat el fenomen migratori des de Canillo cap a Catalunya, que també va ser una porta de sortida pels fadrins i fadrines d'algunes cases. Els membres d'algunes cases desaparegudes, com Passamané, Pepa, Mariano, Jumperè i Hostet, van ser acollits al departament de l'Erau. La família de la casa Llèscia es va instal·lar al departament de les Boques del Roina. Els descendents de cal Baqueró és van establir al departament de l'Ariège.

A continuació es presenta una relació de les cases de la parròquia de Canillo tradicionals actuals que van patir aquest procés de disgregació familiar i dels departaments de destinació.

Departament dels Pirineus Orientals

Cases

Aleix (Canillo)	Mandraga (Canillo)
Calbó (Soldeu)	Marticella (els Plans)
Canaro (Soldeu)	Rauquet (Ransol)
Candela (Meritxell)	Roig (Canillo)
Federico (Canillo)	

Altres departaments francesos

Cases

Departaments

Alàstic (Canillo)	Girona
Bellana (Canillo)	Tarn
Bonavida (Canillo)	Gard
Borró (el Forn)	Arièja
	Tarn i Garona
Calbó (Soldeu)	Alta Garona
Candela (Meritxell)	Boques del Roina
Comet (Meritxell)	Arièja
	Gard
Conxa (Canillo)	Tarn i Garona
Enrauladet (Canillo)	Alps Marítims
Enraulat (Canillo)	Alta Garona
Esclopet (Canillo)	Alta Garona
Fontana (l'Armiana)	Arièja
Francés (Canillo)	Arièja
	Gers
	Meurthe i Mosel·la
	Tarn
Gabatxa (Canillo)	Tarn
Gabatxó (Ransol)	Alta Garona
Janetó (Canillo)	Arièja
Jep (Canillo)	Loira Atlàntica
Jesuïta (Canillo)	Tarn
Mora (Canillo)	Alps Marítims
	Gard
Pacient (Canillo)	Pirineus Orientals (alts)
Pere Rossa (Canillo)	Alta Garona
Piedro	Boques del Roina
Peret de la Torra (Canillo)	Boques del Roina
Ponet (el Forn)	Gard
Popaire (Soldeu)	Avairon
	Gard
Roca (Canillo)	Alta Viena
Rossell (Meritxell)	Gard
Tarrado (Canillo)	Puy -de -Dôme
Ton de Borró (Canillo)	Arièja
	Tarn i Garona
Xixarró (Canillo)	Gard

Departament de l'Aude

Cases

Armany (Canillo)	Joansaus (Ransol)
Batista (l'Aldosa)	Pellicer (Canillo)
Blasi (Canillo)	Ponet (el Forn)
Borges (Canillo)	Roc (Canillo)
Canaro (Soldeu)	Roca (Canillo)
Comet (Meritxell)	Soldevila (els Plans)
Conxa (Canillo)	Tomàs (el Tarter)
Janramon (Canillo)	Vitó (Canillo)
Marticella (els Plans)	Xixarró (Canillo)

Departament de l'Erau (Herault)

Agustí (Canillo)	Mestrança (Canillo)
Aleix (Canillo)	Mora (Canillo)
Armany (Canillo)	Motxo el Tarter
Bellana (Canillo)	Muxeró (Canillo)
Bonavida (Canillo)	Punxenta (Meritxell)
Bondància (Canillo)	Pacient (Canillo)
Borges (Canillo)	Pellicer (el Vilar)
Canaro (Soldeu)	Peret de la Torra (Canillo)
Casaler (Ransol)	Piedro (Ransol)
Comet (Meritxell)	Ponet (el Forn)
Conxa (Canillo)	Popaire (Soldeu)
Enrauladet (Canillo)	Punxenta (Meritxell)
Enraulat (Canillo)	Rauquet (Ransol)
Farrer Nou (Canillo)	Roc (Canillo)
Federico (Canillo)	Roig (Canillo)
Gabatxa (Canillo)	Ros (Canillo)
Gabriel (Meritxell)	Som (Canillo)
Jan del Sastre (Prats)	Sucarana (Meritxell)
Jesuïta (Canillo)	Tomàs (el Tarter)
Joansaus (Ransol)	Ventura de l'Hostet
Maistre (Prats)	Xixarró (Canillo)
Marticella (els Plans)	

A quines poblacions es van establir els emigrants canillencs?

A manca d'estudis més aprofundits es poden apuntar algunes de les localitats que van acollir l'emigració canillenca. Al departament de l'Aude es poden citar llocs com Aigües-Vives, Carcassona, Chalabre (Eissalabra), Cubzac, Felines Termenés, Lesinhan de les Corberes, Limòs, Rieux, Vilanova de Menerbès o Vilaseca de les Corberes.

Al departament de l'Herault (Erau) la ciutat de Besiers va ser el principal lloc d'emigració, amb molta diferència respecte d'altres destins, per als habitants procedents de la parròquia de Canillo. Altres poblacions de destí en aquest departament varen ser Bedarius, Bessan, Cabestany, Cessenon, Clermont-l'Herault, Frontignan, Lunel, Maureillan (Morelhan), Montblanc, Montpellier, Narbona, Opian, Puisserguier, Quarante (Cranta), Sant Pargolí, Saint Signan (Sant Sinhan) o Vilanova de Besiers. Per extensió, altres emigrants s'allunyaren del Pirineu i s'establiren als departaments del Gard (Aix-en-Provence, Bagnols-sur-Cèse, Nîmes, Pèiramala, Sommières), de les Boques del Roine (Marsella o Sant Pau de Durança) i dels Alps Marítims (Canes, Cavaillon). Aquests establiren un interessant nexa de connexió entre els Pirineus i els Alps.

L'emigració d'habitants de la parròquia de Canillo va ser menys nombrosa cap als departaments dels Pirineus Orientals, i els llocs triats varen ser Perpinyà de forma majoritària o en poblacions properes com Sant Pau de Fenollet o Prada de Conflent.

A partir de les informacions d'aquests quadres es poden extreure unes primeres conclusions força interessants. De les 63 cases amb emigrants de les quals hem pogut obtenir informació ja sigui de forma directa o indirecta, es posa de manifest que la major part de les persones emigrades procedien del poble de Canillo, amb un total de 39 cases. Aquesta situació s'explica pel fet que el poble de Canillo és el que té més nombre de cases, amb molta diferència respecte d'altres poblacions de la parròquia. Sis de les cases es troben a Meritxell, tres a Ransol, quatre a Soldeu, dos a Prats, dos al Tarter, dos als Plans, dos al Forn, dos al Vilar i l'Armiana i una a l'Aldosa. De fet, hi va haver emigrants procedents de totes les poblacions de la parròquia de Canillo.

Alguns dels emigrants, amb motiu de les seves estades temporals o definitives, van conèixer poblacions situades vora del mar o properes a la costa, no gaire lluny dels Pirineus marítims, amb un paisatge, una economia, una cultura i unes tradicions molt diferents de les que havien vist, viscut o conegut a la parròquia de Canillo. Com a exemples, Fabregat, Frontinhan, Gruissan, La Cairada, Lunel, Narbona, Peiriac de Mar, Portèl de las Corberas Prat-de Cest, o Sijan, al departament de l'Aude, i Agde, Beçan, Marcilhan, Montblanc, Montpellier, Pesenàs, Serinhan, Vendres, o Viàs, al departament de l'Erau. Algunes de les persones consultades per la realització d'aquest estudi han esmentat la platja de Valrans, al departament de l'Erau, com a lloc preferit dels emigrats de la parròquia de Canillo per anar a la platja i veure el mar.

La majoria dels emigrants eren joves i van contraure matrimoni amb habitants de la regió de destí, on van formar noves famílies i van fixar les seves residències. Cal una recerca més detallada per conèixer les primeres persones emigrades que es van casar a França. Alguns dels emigrants van tornar a la parròquia on havien nascut i crescut per passar els darrers dies de llurs vides. El pas de les generacions no ha esborrat els seus orígens canillencs i

és un fet que molts descendents d'aquells primers emigrants estan censats a Canillo i retornen cada estiu amb gran emoció a la parròquia de Canillo, a la terra i a la casa dels seus avantpassats. Tenen el cor dividit entre Canillo i França.

Les unions matrimonials

El procés migratori dels habitants de la parròquia de Canillo va comportar que molts dels fills d'aquests emigrants es casessin amb habitants del lloc de destinació o dels voltants. En altres casos els matrimonis es donen perquè alguns dels cònjuges han vingut a viure i/o a treballar a la parròquia de Canillo, o bé s'han conegut en l'etapa d'estudiants. Són casaments dels quals tenim constància a partir de la dècada dels anys 40 del segle xx i s'estenen fins als nostres dies. En molts casos la procedència del nuvi o la núvia és molt més llunyana del que ho era abans de la segona meitat del segle xx, fruit de la rapidesa de les comunicacions i la mobilitat social pròpia dels nostres temps. Una altra situació contrastada a partir de les fonts orals consultades és el fet que alguns canillencs i canillenques es van casar amb espanyols que també havien emigrat al sud-est de França, i sobre tot a Besiers. El fenomen migratori va comportar molts casaments relacionats amb l'Aude i l'Erau. A continuació es presenta una relació d'alguna de les cases de la parròquia de Canillo on tenim constància que es van establir matrimonis amb francesos i franceses i el departament de procedència.

Departament de l'Erau (Herault)

Cases

Bondància
Borges
Canaro
Enraulat
Federico
Fontana
Francès
Marsal de Peretol
Mas del Cortal
Motxo
Punxenta
Rossell
Tristet
Xicos
Xixarró

Departament de l'Aude

Cases

Aleix
Espunyes
Janramon
Mora

Departament dels Pirineus Orientals

Jarca
Rauquet
Tristet

Departament de l'Arieja

Martí
Mora
Roca
Rossell
Vitó
Tristet

Altres departaments francesos

Alàstic
Aleix
Blasi
Escribà
Francès

Jan del Sastre

Janramon
Jesuïta
Martí
Mora
Pacient
Pere Rossa
Peret de la Torra
Roig
Roca

Ros
Rossell
Vitó
Xicos
Xixarró

Loira Atlàntica
Gard
Gers
Regió Parisenca
Arieja
Meurthe i Mosel·la
Boques del Roina
Regió Parisenca
Regió Parisenca
La Gironda
Arieja
Arieja
Alta Garona
Alta Garona
Alps Maritims
Loira Atlàntica
Arieja
Alta Viena
Alts Pirineus
Arieja
Arieja
Nord
Pirineus Atlàntics

Departament de l'Erau L'educació

El sistema educatiu francès és des de final del segle XIX un dels més reconeguts en l'àmbit europeu. Ja des dels orígens estableix una educació obligatòria laica i mixta des dels seus inicis. Els fills dels emigrants procedents de la parròquia de Canillo foren escolaritzats en les escoles públiques municipals de les poblacions on residien. Després podien continuar els estudis a Perpinyà, Carcassona, Besiers o Montpeller. Alguns canillencs i canillenques van estudiar a Besiers.

Una de les alumnes de l'escola i liceu de Besiers fou la Concepció Naudi, de cal Xixarró de Canillo, mestra i impulsora de la implantació d'una escola francesa a Canillo l'any 1913. Després va culminar els seus estudis de magisteri a Tarbes (Alts Pirineus). Un cop creada l'escola francesa de Canillo es casaria amb el també mestre de l'escola espanyola Juan Pla, motiu pel qual seria coneguda com a *Madame Pla*. De ben segur que la seva residència i formació a França van ser decisives perquè lluités i es pogués assolir la creació d'una escola francesa a Canillo i contribuir així a la modernització de la parròquia i del conjunt del Principat. Mme. Pla va deixar la docència l'any 1952. A continuació es troben com a mestres a Canillo Mr. Casal, Mme. Pi i Mr. Font. A partir del 1966, *Madame Denisa Font*, de cal Puigcernal de Canillo, comença a exercir com a mestra a l'Escola Francesa de Canillo fins al 1998. Va dur a terme els estudis de batxillerat i de magisteri a Perpinyà. Durant la dècada dels anys 60 del segle XX també s'obriren escoles franceses a Ransol i a Soldeu, que foren tancades uns anys més tard per manca d'alumnes.

La creació d'escoles franceses de primària a la parròquia de Canillo i a la resta de parròquies d'Andorra va comportar la necessitat de trobar solucions perquè els alumnes del sistema francès poguessin continuar els estudis de secundària i de batxillerat. L'any 1956 es va crear el col·legi d'Andorra la Vella però la majoria d'estudiants van haver de marxar a l'institut Charles Renouvier, a Prada de Conflent, on cada any es porta a terme la Universitat Catalana d'Estiu i dins de la mateixa la Diada d'Andorra organitzada per la Societat Andorrana de Ciències. Altres alumnes van anar a estudiar a Foix.

Alguns estudiants es van matricular al Lycée des Jeunes Filles (les noies) o al Lycée Aragó (els nois), a Perpinyà. De ben segur que algun d'aquests estudiants *emigrants* d'Andorra es relacionaven molt entre ells i tenien molt a prop algun familiar emigrat a qui anar a visitar periòdicament per no sentir-se desarelats. La construcció del liceu Comte de Foix a Andorra la Vella a principi de la dècada dels anys 70 del segle XX va evitar que els alumnes del sistema francès haguessin de marxar d'Andorra als 11 anys per anar a estudiar a França i poguessin continuar els estudis fins al batxillerat al seu país.

Avui en dia ningú no posa en qüestió els valors que aporta rebre una bona educació i de qualitat, tant pel que fa a l'adquisició de coneixements, mètodes d'aprenentatge i normes de comportament i socialització. Per aquest motiu els darrers cinquanta anys molts joves i moltes joves nascudes a la parròquia de Canillo s'han format com a mestres a França i exerceixen la professió a la parròquia natal o en altres parròquies d'Andorra. Altres estudiants també han dut a terme la carrera de medicina a Montpeller, per citar un dels exemples d'estudis universitaris que els andorrans han desenvolupat a França.

Els vincles entre les escoles de Canillo i els departaments dels Pirineus Orientals, l'Aude i l'Erau també es manifesta a través de les excursions i sortides culturals dels escolars a aquests departaments o bé en sentit contrari, des d'aquests departaments cap a les valls Andorra. L'objectiu d'aquestes sortides és precisament donar a conèixer espais geogràfics i culturals sovint considerats antagònics i molt diferents com el mar o la muntanya. La conclusió d'aquests aprenentatges ha de ser parlar del mar i la muntanya com a entorns complementaris.

Des de les escoles d'Andorra hi ha interès que els alumnes de la dècada dels anys 50 del segle xx coneguin la platja i el mar. Per aquest motiu es va redactar un document pel qual s'establien els protocols i procediments que havien de seguir els alumnes quan s'anessin a banyar al mar i que textualment diu així:¹⁶

“ El bany. Després d'un llarg període de temps a la platja, arriba l'hora del bany. El migdia l'hora de calor més forta.

Cada grup es banyarà en una platja diferent i els professors els acompanyaran, procurant no infondre'ls por ni permetre'ls gosadies sorgides de la inconsciència.

Els banys han de ser de curta durada i escalonats.

Els primers dies reben els banys amb hostilitat. No convé violentar-los. El costum i el gust per la immersió a l'aigua no trigarán, i al cap d'uns dies s'haurà de gastar totes les energies per evitar que romanguin en el mar més del necessari.

Es vestiran ràpidament, i portadors dels seus banyadors i tovalloles, tornaran a la colònia, on la mestra i les nenes col·locaran la roba mullada als estenedors.”

Algunes fotografies donen testimoni de les sortides amb motiu dels viatges de final de curs dels alumnes de l'escola francesa de Canillo a Canet i Argelers, al departament dels Pirineus Orientals, durant la dècada dels anys 70 del segle xx. El col·legi Sant Ermengol també va portar a terme un viatge de final de curs a principi de la dècada dels anys 80 del segle xx al Rosselló, el Vallespir i el Conflent que em va permetre conèixer per primer cop aquesta part dels Pirineus marítims i les visites a la muntanya del Canigó, a Canet, a Argelers o a Cotlliure no van faltar.

El turisme

A partir de final de la dècada dels anys 50 del segle xx el turisme es converteix en una activitat econòmica fonamental per al desenvolupament de l'economia d'unes regions que havien entrat en crisi pel que fa als recursos econòmics tradicionals, basats en l'agricultura, la ramaderia o la producció de ferro a les fargues. Em refereixo tant a les valls d'Andorra com als departaments dels Pirineus Orientals, l'Ariège, l'Aude i l'Erau. Des d'aquells moments la muntanya i el mar es converteixen en complementaris recursos d'atracció turística.

Escola francesa de Canillo. Viatge cap a Canet Plage l'any 1969

La parròquia de Canillo s'ha convertit en un referent per al turisme d'hivern i d'estiu en benefici del comerç, la restauració i l'hoteleria. Durant l'hivern els dominis esquiables del Forn, el Tarter i Soldeu acullen un gran volum de turistes. Per al turisme d'estiu s'ha posat en valor el paisatge i el patrimoni cultural de la parròquia de Canillo. El turisme procedent de França continua sent molt important per a l'economia andorrana i en concret per a l'activitat comercial. El desenvolupament del turisme també ha comportat la construcció d'apartaments destinats a segones residències. Per proximitat, és molt freqüent trobar turistes i visitants a Andorra i a la parròquia de Canillo procedents dels departaments de l'Ariège, de l'Aude i de l'Erau.

Platja d'Argelers. El Pirineu Marítim
Foto: Oficina de Turisme d'Argelers

Avui el turisme és la principal font d'ingressos per a l'economia andorrana i per a la parròquia de Canillo com a integrant. S'ha deixat enrere aquell moment en què els habitants de Canillo havien d'emigrar per guanyar-se la vida; i al contrari, ara s'acull persones procedents de fora per treballar a la nostra parròquia, entre les quals podem trobar treballadors procedents dels departaments de l'Ariège, l'Aude i l'Erau.

Els que vivim tot l'any envoltats d'altres muntanyes també necessitem veure el mar com a contrapunt. Els habitants d'Andorra, i entre ells els de la parròquia de Canillo, busquem destinacions turístiques en poblacions costaneres catalanes i del sud-est francès. Es possible trobar turistes o visitants procedents d'Andorra en llocs com Argelers, Canet del Roselló, Leucata, Narbona o el Cap d'Agde. El turisme cultural desenvolupat als departaments dels Pirineus Orientals, l'Aude i l'Erau, i amb llocs de referència com Cotlliure, Perpinyà, Vilafranca de Conflent, Montlluís, Prada de Conflent, Narbona o Carcassona, també es un fort atractiu per als andorrans de l'alt Pirineu.

El turisme és en l'actualitat el principal punt de trobada entre la gent del Pirineu d'alta muntanya i del Pirineu marítim, en benefici de la riquesa i complementarietat que aquests contactes aporten de forma recíproca als lligams socials i culturals d'aquests dos àmbits geogràfics.

Unes reflexions finals

El concepte del Pirineu com a barrera natural és impossible d'eliminar per motius geològics, i a més, si mai això fos possible, el Pirineu perdria la seva essència i identitat, basada en la muntanya. Com s'ha vist al llarg d'aquest article, el que sí que ha estat possible és trencar la barrera, si és que ha existit, entre les persones que viuen, conviuen i es relacionen en els diferents territoris que formen part del Pirineu.

Les relacions i necessitats humanes trenquen les barreres. La història ens permet conèixer i tenir presents les necessitats i mancances que les societats tenen en el seu entorn més proper i que per superar-les s'han vist obligades a tractar amb la població d'altres territoris que els podien oferir el que els feia falta. La història de les societats, i entre elles

les societats que viuen a l'entorn del Pirineu, es fonamenta en bona part en la contínua recerca d'oportunitats que els permetin millorar la seva qualitat de vida.

En funció de l'altitud podem trobar un Pirineu d'alta muntanya, un Pirineu de la plana i un Pirineu marítim. Els diferents territoris del Pirineu pertanyen a estats i nacions diferents, amb llengües i cultures diferents, però tots formen part del Pirineu. La diversitat geogràfica i cultural dona riquesa i valor al Pirineu com a espai de referència comuna. Aquest és l'objectiu que es promou cada any a partir de les Trobades Culturals Pirinenques com a marc d'apropament, de coneixement, d'intercanvi i de reflexió entre els diversos territoris del Pirineu.

És evident, a partir dels programes, comunicacions i ponències que es presenten cada any a les Trobades Culturals Pirinenques, que hi ha bons investigadors i coneixedors de la realitat del seu entorn pirinenc concret, però encara no es porten a terme estudis realitzats de forma conjunta per part d'aquests investigadors i coneixedors procedents dels diferents territoris pirinencs. En el cas del meu article he donat una visió a partir de la paròquia de Canillo però hagués estat més complert i enriquidor si s'hagués pogut dur a terme de manera conjunta amb algun investigador coneixedor de la realitat històrica dels departaments de l'Aude i l'Erau. En aquest sentit penso que les barreres culturals al Pirineu encara existeixen. És una assignatura pendent per treballar i pot ser un punt de partida a tenir en compte per dur a terme l'ampliació d'aquest estudi més endavant.

El turisme esdevé una bona eina que cal aprofitar i una bona oportunitat per donar a conèixer les diverses i diferents realitats culturals dels diferents Pirineus i una bona manera de donar-hi la difusió social que es mereix, però sempre ha d'anar acompanyada de les polítiques i dels recursos humans i econòmics necessaris per garantir la conservació i restauració del patrimoni històric. La realització d'estudis i la difusió cultural de qualitat sobre les diferents realitats pirinenques han d'apropar i conscienciar la societat de la importància de la cultura i dels seus beneficis com a eina d'integració i cohesió social.

Fonts bibliogràfiques

- AVILES, Juan *El Pallars, Aran i Andorra. Recuerdos e impresiones de viajes*. Barcelona: Imprenta de El Universo, 1893.
- BASCOMPTE I GRAU, Domènec *Diplomatari de les valls d'Andorra*. s. xvii. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1997.
- ALCOBÉ I FONT, Jordi; BASCOMPTE I GRAU, Domènec; CASAL I CASAL, Marc; CASAL, Joan; SALVANS I ABELLA, Martí *Nostres Arelles*. 2a edició. Andorra: Comú de Canillo, 2011.
- BASTIDA, Roser *Cent anys d'ensenyament a Andorra*. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1987.
- BUYREU I JUAN, Jordi *Diplomatari de les valls d'Andorra*. s. xviii. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2012.
- CODINA I VIALETTE, Olivier. "L'economia andorrana moderna 1550-1850". *Història d'Andorra*. Barcelona: Ed. 62, 2005. Pàg. 203-209.
- PERUGA, Joan *Diplomatari de les valls d'Andorra*. s. xix. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 1988.
- PUJAL I TRULLÀ, Albert *Història de les pastures d'hivern. De les planes de l'Urgell a les campanyes de França*. Lleida: Pagès Editors, 2015.
- ROS I FONTANA, Ignasi *La transhumància andorrana al llarg del segle xx*. Barcelona: Govern d'Andorra. Ed. Alta Fulla, 2004.
- VELA I PALOMARES, Susanna *Diplomatari de les Valls d'Andorra*. s. xv. Andorra la Vella: Govern d'Andorra, 2002.

Fonts documentals

Arxiu Nacional d'Andorra. Arxius Departamentals de l'Arièja, subsèrie 5P.

Arxiu Nacional d'Andorra. Arxius Departamentals dels Pirineus Oriental, subsèrie 12M137.

Arxiu Nacional d'Andorra. Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals, Fons Carles Romeu, Extraits de la presse II.

Arxiu Nacional d'Andorra. Fons fotogràfic.

Notes

1- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxiu del Comú d'Andorra, perg. 8. Publicat a *Diplomatari de les Valls d'Andorra*, s. XIV, núm. 27.

2- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxiu Set Claus, perg. 76. Publicat a *Diplomatari de les Valls d'Andorra*, s. XV, núm. 110.

3- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxiu Set Claus, doc. núm. 1067. Publicat a *Diplomatari de les Valls d'Andorra*, s. XVII, núm. 85.

4- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxiu Set Claus, doc. núm. 128. Publicat a *Diplomatari de les Valls d'Andorra*, s. XVIII, núm. 14.

5- Publicat a *Diplomatari de les Valls d'Andorra*, s. XIX, núm. 88.

6- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxiu Set Claus, núm. 3.148. Publicat a *Diplomatari de les Valls d'Andorra*, s. XIX, núm. 101.

7- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxiu Set Claus, llibre 9. Llibre d'actes del Consell General (1637-1681).

8- O. Codina. "L'economia andorrana moderna 1550-1850". *Història d'Andorra*, pàg. 203-209.

9- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxius Departamentals dels Pirineus Orientals, subsèrie 12M137.

10- Albert Pujal. *Història de les pastures d'hivern*.

11- Ignasi Ros. *La transhumància andorrana al segle XX*.

12- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxius Departamentals dels Pirineus Oriental. Fons Carles Romeu. Extraits de la presse II.

13- Arxiu Nacional d'Andorra / Arxius Departamentals de l'Arièja, subsèrie 5P.

14- O. Codina "L'economia andorrana moderna 1550-1850". *Història d'Andorra*, pàg. 203-209.

15- Juan Avilés *El Pallars, Aran y Andorra*.

16- Roser Bastida *Cent anys d'ensenyament a Andorra*.